

Історія України

УДК 316.3+94(367)

DOI <https://doi.org/10.26661/zhv-2022-6-58-01>

ЕКСПРОПРІАТИВНА ТА КОМУТАТИВНА РЕНТА У ТРАДИЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ВИПАДОК ХОЗАР

В. А. Шелухін

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

vashelukhin@i.ua

<https://orcid.org/0000-0002-8931-8757>

Ключові слова: традиційне суспільство, експропріативна рента, комутативна рента, салтівська археологічна культура, хозари, імперіалізм.

Соціальна теорія пропонує добре розроблені пояснення переходу від традиційного до модерного суспільства. Однак часто традиційне суспільство розглядається одновимірно, попри велику розмаїтість практик та інститутів, які йому властиві. Стаття розглядає проблему соціальних змін у традиційному суспільстві на прикладі хозарського панування на теренах України (лісостеп та Крим). Домодерніполітії є політіями орієнтованими на пошук ренти. Автор пропонує концептуальне розрізнення двох видів ренти: експропріативної та комутативної. Перша базована на насильницькому привласненні, друга на створенні умов взаємозалежності еліт і данників. Перехід від одного виду до іншого змінює характер соціальних відносин та інститути політії. Давня політія перетворюється із бандитської корпорації у гаранта безпеки.

EXPROPRIATION RENT AND COMMUTATIVE RENT IN TRADITIONAL SOCIETY: THE KHAZARIAN CASE

V. Shelukhin

Taras Shevchenko National University of Kyiv

Key words: traditional society, expropriation rent, commutative rent, Saltiv culture, Khazars, imperialism.

Social theory provides a well-developed explanation of social transition from traditional order to modern order. However, it provides a one-dimensional view on traditional society despite the fact of multiple practices and institutions functioning within this type of social order. The paper deals with the issue of social change in traditional society. The author uses the case of the Khazarian rule on Ukrainian territories (forest-steppe and Crimea) as an illustration. The author uses archeological and other historical sources. Pre-modern polities were rent-seeking corporative actors. The social nature of rent includes such features as non-working origin and exclusive right to dispose of goods that rent-seeking actors are not producing. In addition, rent is opposed to value added. This paper provides a new way of looking at the social origin of rent. The author provides conceptual distinction between two types of rent: expropriation rent and commutative rent. The first type is based on violent expropriation of the goods from producers and/or owners. The second one is based on cooperative relations between elites and the rest of society, on creating conditions for productive economic and social activity. The simple indicator of the type of rent is the existence of a tax system. What can be found: regular and precise taxation or (ir)regular robbery? This indicator in pure form is relevant just for ancient and early Middle Ages polities in Europe. It needs some correction for later times. The transition from the first type to the second

type changes social relations and institutions in polity. The pre-modern polity transforms from the "gang corporation" into a guarantor of safety. Safety was the first service that was provided by pre-modern polity. The Khazars controlled a huge territory without violent coercion for a long time. They integrated such territories, different tribes and peoples into a "trade empire" in which regions were interdependent economically: forest-steppe zone and Black sea region etc. They created a trade framework that motivated forest-steppe and Crimean inhabitants for intense and productive economic activity. Such activities were accompanied by cultural diffusion and innovations. The rulers of Kyivan lands copied such political technologies: regular taxation, trade activity and limited violence. They needed a century to intercept the dominance. The conceptual distinction between two types of rent is an analytical tool that can be used in various contexts. This conception provides a way of understanding social change in traditional society.

Незважаючи на певні «білі плями» в історії Хозарського каганату та хозаро-руські відносин раннього Середньовіччя, на сьогодні знання у царині хозарознавства дають достатньо зачіпок для формування уявлень про характер соціальних відносин у самій цій давній політії та слов'янських племінних князіннях-клієнтах хозар.

Узагальнення цього матеріалу представляє виразний міждисциплінарний інтерес і виходить за межі власне історичної науки та її допоміжних дисциплін. Соціологія має доволі добре розроблені теорії модерності й модернізації чого не можна сказати про царину вивчення традиційної соціальної організації. Скажімо, теорія множинних модерностей Ш. Айзенштадта¹ на противагу якій традиційне суспільство залишково розглядається як щось досить монолітне й одноманітне, всупереч чисельним польовим даним соціальних антропологів, які демонструють велику розмаїтість соціальних практик та інституційних зразків у таких суспільствах. Відносно мало уваги соціологія приділяла узагальненню таких даних і їх концептуалізації. А це б, у свою чергу, могло б вивести на краще розуміння механізмів традиційної соціальної організації, особливо соціальних змін у традиційному суспільстві, переході від традиційного до модерного типу. Відліком для такої роботи може слугувати попередній опис конкретних випадків (кейсів) на основі систематизованого істориками розмаїтого матеріалу в галузі соціальної, політичної, культурної та етнічної історії. Концептуальний фокус такого узагальнення побудований довкола поняття ренти. Ідея про продуктивність застосування результатів археологічних досліджень для соціологічних узагальнень, як і застосування

концептуального апарату соціології для пояснювальних цілей археології/історії – не нова (1959)², хоча й не знайшла широкого прийняття в Україні.

Соціологічна теорія розрізняє «державу» та «політію». Політія – поняття вищого ступеня загальності: всяка держава є політією, але не кожна політія – державою. Держава як модерний соціальний інститут характеризується монополією на застосування насильства на певній території³, упродовж більшої частини писаної історії політії – домодерн і прото- й державні утворення не мали такої характеристики й конкурували у застосуванні насильства з іншими соціальними акторами. Періодичні спалахи насильства з метою експропріації у виробників матеріальних благ засвідчували присутності «держави» на цій території. Поява політій розглядається як результат появи апарату насильства, що міг забезпечити ефективну експропріацію та придушення спротиву на певній території⁴. Фактично аж до епохи пізнього модерну, держави діяли як «бандитські корпорації» й не створювали громадських благ. Політія та держава виступає в ролі редиструбутивного інституту-непродуцента (використовуємо зручну термінологію продуцента/ непродуцента за В. Липинським⁵). З економічного погляду такий інститут-непродуцент може бути означений як рантьє – отримувач ренти.

Поняття ренти первісно виникло у політичній

¹ Eisenstadt S. Multiple Modernities // Daedalus. 2000. Vol. 129, №1. P. 1-29.

² Петров В. Археологія та соціологія. Форми соціологічних побудов археології як науки // Петров. В. Розвідки у трьох томах. Т. 3. К.: Темпора, 2013. С. 1445-1447.

³ Вебер М. Государство и общество: нариси з соціології розуміння / пер. з нім. М. Кушніра. К.: Всесвіт, 2012. С. 1027.

⁴ Tilly C. War Making and State Making as Organized Crime // Bringing the State Back In. Cambridge: Cambridge University Press, 1985. – P. 169-184.

⁵ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Відень: CarlHerrmann, 1926. С. 33, 145-146.

економії земельних відносин на позначення доходу з володіння землею, коли сам власник безпосередньо не господарює на ній (а, наприклад, здає її в оренду). Згодом воно було розповсюджене в межах трудової теорії вартості на будь-які види діяльності, що передбачають отримання доходу з володіння власністю, а не праці й створення матеріальних благ. Надалі зазнало корекцій, оскільки не всяка праця передбачає створення матеріальних благ, але водночас все одно може створювати додану вартість. Таким чином ключовими властивостями ренти може вважатися її 1) нетрудовий характер, 2) монопольна можливість розпоряджатися благами та 3) протилежність доданих вартості, що є результатом праці і/чи підприємницької ініціативи.

Визначаємо ренту як нетрудовий дохід отриманий від можливості монопольно розпоряджатися певним видом благ без їх створення. Ключові інструменти отримання ренти – це діяльність, яка не пов'язана із створенням доданої вартості, діяльність не продуктивна, а редистрибутивна, актор не створює (не)матеріальні блага, а привласнює їх чи перерозподіляє блага створені іншими: експлуатація природних ресурсів, монополізація, насильницький перерозподіл благ⁶ тощо. Це останнє буде у фокусі нашого вивчення. Політія/ держава за своїм соціальним змістом є редистрибутивним інститутом – вона не створює благ, а лише засобами соціального перерозподілу (податки, мита, соціальна політика) їх вилучає в одних соціальних і перерозподіляє між іншими. Редистрибутивний характер домодерних політій, які на відміну від модерних держав засобами перерозподілу не створювали громадських благ і перерозподіляли ресурси на користь еліт, ще більше увиразнює їхню сутність непродуцентів-рантьє. Однак аби відмовитися від монолітного погляду на домодерні політії, пропонуємо розрізняти два види ренти: експропріативну та комутативну. Перша є результатом примусового вилучення матеріальних благ у продуцентів, друга, натомість, конститує такі соціальні практики та інститути, які роблять різних соціальних акторів взаємозалежними, а також створює можливість для рантьє отримувати ренту, а продуцента отримувати вигоду від власного виробництва. Експропріативна рента передусім є результатом насильства й браку можливості у продуцента йому протидіяти, кому-

тативна, натомість, є результатом бодай обмеженої співпраці продуцентів і непродуцентів, вона передбачає більш інклюзивні відносини.

Економічна теорія концентрується здебільшого на наслідках, які пошук ренти створює для економіки, тому усталена економічна типологія ренти є суто формальною та галузевою (земельна, природна, гірнична рента тощо). Натомість, наш інтерес полягає у виявленні соціального змісту ренти – виявленні способів за допомогою яких вона здобувається. Це вимагає іншої типології, яка виходить за формально-галузеві рамки.

Експропріативна рента передбачає відносно (у порівнянні з комутативною) високий рівень насильства й її отримання супроводжується вищим рівнем соціальної напруги між данниками та елітами-експропріаторами. Для традиційного суспільства ці два види інституційно найпростіше розрізнити за наявність/ відсутність стабільної, фіксованої податкової системи, яка забезпечує прогнозованість відносин. Низька прогнозованість відносин у випадку експропріативної ренти і є ключовою структурною передумовою високого рівня напруги. Відсутню податкову систему замінює спонтанний грабіж. З плином часу ця відмінність не лишається такою виразною. Взаємна зацікавленість сторін створює передумови для кооперації (і творення комутативної ренти), на відміну від грабіжницького вилучення, що передбачає конфронтаційні відносини. Комутативна рента вимагає відносно високої продуктивності праці, а отже данникам гарантується вищий рівень безпеки. Еліти-експропріатори гарантують не безпеку, а «ненасильство», або ж насильство з меншою інтенсивністю. Обидва види – редистрибутивні, але якщо експропріативна рента передбачає перерозподіл серед вузького кола еліти, то залучення торгових чи інших інструментів саморегуляції відносин, дає можливість отримувати вигоду ширшим соціальним верствам. Взаємна залежність означає, що данник приймає владу не лише від безсилля їй протидіяти, але й через певну зацікавленість у її існуванні. Данник мотивований певним інтересом, а не є лише об'єктом примусу. Соціальний зміст двох видів систематизований у Табл. 1. Звісно, схема може передбачати відхилення в конкретних емпіричних випадках, але йдеться про множинну властивостей, яких відносно більше/ менше в кожному конкретному аналізованому випадку.

⁶ Дубровський В., Ширмер Я., Грейвс-третій В., Головаха Є., Гарань О., Павленко Р. Рушійні сили небажаних реформ: уроки українського перехідного періоду // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2010. №1. С. 57.

Табл. 1. Види ренти та їх зміст: ідеально-типологічна схема*

Рента	Ключові засоби	Перерозподіл	Взаємодія еліт і данників	Гарантії для данників	Ступінь напруги
Експропріативна	перевага примусу	серед еліт	конфронтація	ненасильства	високий
Комутативна	перевага інтересу	допускає участь інших верств	кооперація	безпеки	низький

*Побудовано автором

Вживатиму синонімічно «салтівці» та «хозари», а сам етнізм «хозари» вживатиму в політичному, а не етнічному значенні. Хозари були різноетнічним племінним союзом, на українських землях їхня присутність була представлена переважно аланами, але для цілей цього дослідження дане розрізнення не є принциповим. За індикатори соціальних змін взяті переважно соціально-економічні процеси: містобудування, виробництво та споживання щодо яких є найбільший поступ археологічних досліджень, але це не означає, що ці процеси не були пов'язані із культурними та смисловими зрушеннями. Їх розгляд вартий окремої публікації.

Салтівська археологічна культура, котру пов'язують із Хозарським каганатом, демонструвала досить мирне просування територією давньої України. Частина укріплених поселень виконувала роль оборонних залог і факторій, оскільки поруч із ними відсутні дитячі й практично відсутні жіночі поховання, натомість всуціль переважають поховання чоловіків-вершників⁷. Може мати рацію теза, що хозари цілеспрямовано переселяли своє населення (булгар у Криму, алан у лісостепу) для зміцнення контролю за територіями⁸. Аледля їх господарського освоєння, а не набігів. Міграція салтівців до лісостепу пояснюється економічними чинниками – сприятливим кліматом для землеробства та багатими покладами руди⁹. Водночас, поселення салтівців та слов'ян часто знаходилися в незначній відстані одне від одного, без жодних оборонних рубежів¹⁰. Мігранти здійснювали не лише військово-адміністративну присутність, але й провадили дуже інтенсивну господарську активність у торгівлі, землеробстві, ре-

меслі та будівництві. Іншими словами, укріплені поселення хозар у лісостеповій зоні слов'ян були не стільки засобами контролю, скільки засобами розширення хозарської системи шляхів аж до Балтії та Скандинавії¹¹ – лінією «адміністративних і торговельних центрів (дорожніх станцій)»¹². Це втягувало дані території в трансрегіональні та міжнародні торговельні мережі, коли Чернігів пов'язувався із Тумен-Тарханом (руською Тмутороканню), Зеленогайське городище сіверян із хозарською столицею Саркелом¹³, лісостеп із кримськими таманськими хозарськими портами, а самі лісостепові поселення ставали економічними та логістичними мостами між Північчю Європи та Півднем, Європою та Азією, виконували роль посередників на шляху Булгар – Київ.

Поява хозар у Криму так само не супроводжувалася руйнуванням дохозарських виробничих традицій, навпаки вони всіляко заохочували їх подальший розвиток (виноробство, виробництво амфор із виразною орієнтацією на ринок). Торгівля вином, продовжена з античних часів, була вигідним заняттям, амфори для вина складають понад чверть (27%) всієї знайденої кераміки салтівських поселень хозар у Криму. Виробництво амфор – давня антична традиція, але що важливо, ремісничі традиції з появою тут хозар – не перервалися, і в цей період виробництво амфор та іншої кераміки лишається важливою для економіки країни та регіону, набуваючи небаченого масштабу. Поблизу Сугдеї (Судака), де був осідок хозарського тудуна, була майстерня на 20 печей, за оцінками етнографів, одна така піч за сезон могла виготовляти до 1000 амфор та 400-600 маленьких керамічних посудин. Амфори знаходять у багатьох салтівських поселеннях археологи в принципі (зокрема, лісо-

⁷ Гопак В., Сухобоков О. Про салтівське залізобробне ремесло (за матеріалами розкопок Д. Т. Березовця) // Археологія. 1978. Вип. 25. С. 61.

⁸ Бубенок О. Інтеграція аланів у хозарське суспільство у VIII-X ст. // Східний світ. 2006. №2. С. 29.

⁹ Свистун Г. Трансформація поглядів на соціальну та стратегічну роль лісостепових городищ салтово-маяцької культури. Проблеми та можливі шляхи їх вирішення // Салтово-маяцька археологічна культура: 110 років від початку вивчення на Харківщині: збірник наукових праць. Харків: Видавець Савчук О. О., Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини, 2011. С. 70-71.

¹⁰ Там же, С. 70.

¹¹ Та обставина, що археологи знайшли на Сумщині плуг конструкцію ідентичний скандинавському VIII ст. – прикметно свідчить про зв'язки, навіть без з'ясування хто саме що запозичив. Сухобоков О. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII-XIII ст. К.: Наукова думка, 1992. С. 28

¹² Zhivkov B. Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries. Leiden: Brill, 2015. P. 200-201.

¹³ Приймак В. Дослідження роменсько-давньоруських пам'яток на шляху із Чернігова у Тмуторокань // Археологія. 2006. №3. С. 66-67.

степовій зоні). Хозарський шар у Саркелі – це 2100 амфор знайдені в ході розкопок¹⁴.

Сільське господарство було орієнтоване на ринок, за приблизними оцінками, середнє салтівське поселення в Криму (розмірами з Тау-Кипчак), на рік могло виробляти 9-10 000 кг м'яса при споживанні на рік мешканцями близько 800 кг м'яса (менше 10% виробленого), зрозуміло, що експортний потенціал поселень був колосальним. Економічні історики оцінюють хозарський експорт м'яса до Візантії у VII-VIII ст. до 300 000 кг/ рік, а з другої половини VIII ст. – до 900 000 кг/ рік¹⁵.

Така ж ситуація спостерігалася й у лісостеповій зоні України. Скажімо, у Сіверському городищі (Харківська область, поблизу села Мелове) – поселенні, що існувало задовго до появи носіїв салтівської культури в регіоні, саме у їхній період з'являється оборонний вал. У попередні століття землероби не змогли повноцінно розвинути тут свою діяльність через протидію кочівників. Це засвідчує невелика кількість артефактів і поховання кочівників тих епох. Однак у салтівський період таке протистояння не спостерігається й городище характеризувалося активнішою господарською діяльністю, якій хозарське населення не протидіяло, а натомість активно до неї включалося¹⁶. У Битицькому городищі (Сумська область), де була хозарська залога й яке могло конкурувати за масштабом з Києвом і Черніговом, руйнуванням супроводжувався не прихід хозар, а їхній відхід¹⁷. Серед слов'янських поселень волинцівської культури, воно якісно вирізнялося наявністю укріплень, величиною (близько 170 споруд на 11 га), коштовними речами та зброєю, єдине для цього типу означається як міське¹⁸. Можна сказати, що в контакті із салтівською культурою «волинцівські» та «роменські» слов'яни включалися в нову для них форму соціальної організації – міське життя. Руйнування цього поселення перервало племінну консолідацію сіверян і спростило поетапне встановлення київської зверхності.

У поселенні в урочищі Роганін поблизу сучасного села Велика Бишкінь (Харківська область) у VIII-IX ст. існувала потужна ремісничка майстерня, що спеціалізувалася із виготовлення кухонних горщиків (лише бракованих решток декілька тисяч). Виробництво мало виразну тенденцію до стандартизації продукції, що додатково підтверджує його товарну спрямованість. Археологи виявили чотири гончарні горна та шість горн для металообробки. Причому, конструкція салтівських гончарних горн була доволі прогресивною й знайшла в подальшому широке поширення на півдні Східної Європи аж до Нового часу¹⁹. Ремісники орієнтувалися не на обмежене коло споживачів статусних речей, а йшлося про масове виробництво (і це стосується не лише гончарства, але й металообробки). Імпорт стосувався не лише предметів розкоші, а й побутових речей (побутової та ритуальної кераміки), глечиків і кружок із Криму – у Червогусарівському некрополі (Харківщина) 46% знахідок мають кримське походження, місцева кераміка характеризується значним різноманіттям, виявлено щонайменше 9 видів клейм місцевих майстрів²⁰. Торгівля була важливим засобом оновлення з двох причин: по-перше, через культурну дифузю, яку вона забезпечувала, по-друге, через цю «творчу деструкцію», якщо використовувати поняття В. Зомбарта та Й. Шумпетера – руйнування усталених обмежень, які витікали із традиційної культури, коли відмінні традиційні норми та звичаї зустрічалися в одному соціальному просторі.

Археологічні дослідження засвідчують чимало проявів такої «модернізації». Ковалі салтівської культури вміли виготовляти кілька сортів заліза, а також якісну сталь, їм також була відома властивість фосфору полегшувати зварювання різноманітних матеріалів²¹. Ціла низка цих технологій лишилася у спадщину Київській Русі. Дослідники визнають високий рівень землеробства властивий носіям салтівської культури²², що досить

¹⁴ Noonan S. T. Some Observations on the Economy of the Khazar Khaganate // *The World of the Khazars: New Perspectives*. Leiden: Brill, 2007. P. 212, 241-242.

¹⁵ Ibid., P. 223-224.

¹⁶ Колода В. Культурно-хронологічна інтерпретація Сіверського городища. Мелова на Донці // *Древности*. 2005. Вып. 2005. С. 190, 192-193.

¹⁷ Приймак В. Територіальна структура межиріччя середньої Десни і середньої Ворскли VIII-поч. IX ст. Суми: Археологічний центр Лівобережжя, 1994. С. 26-27.

¹⁸ Сухобоков О. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII-XIII ст. К.: Наукова думка, 1992. С. 19. Сухобоков О. Земля незнаема: население бассейна среднего Псла в X-XIII вв. К.: Видавец Олег Філюк, 2016. С. 271.

¹⁹ Колода В. Салтовское гончарное производство (по материалам ремесленного центра в урочище Роганина) // *Степи Европы в эпоху Средневековья*. Т. 2. Донецк: ДНУ, 2001. С. 230, 223, 225.

²⁰ Потоцький О. Керамічний комплекс червогусарівського могильника салтівської культури // *Інтерпретація археологічних джерел: здобутки та виклики*. Матеріали наукової конференції молодих вчених. К.: Стародавній світ, 2017. С. 102.

²¹ Печенюк І. Виготовлення населенням салтово-маяцької культури зброї ближнього бою (бойовий ніж, кинджал, шабля) // *Східний світ*. 2003. №4. С. 77-78.

²² Колода В., Пашкевич Г., Горбаненко С. Землеробство жителів городища Мохнач (часів салтівської культури) // *Археологія*. 2009. №2. С. 91. Колода В., Горбаненко С. Земледель-

складно узгоджується із ідеологізованим образом кочівників-руйнівників. Особливо увиразнює значення хозарської присутності порівняння матеріальних пам'яток салтівської культури із археологічними культурами слов'ян лісостепу цього ж, або попереднього й наступних історичних періодів.

Контакти із салтівською культурою сприяли засвоєнню/продукуванню нових технологій. Наприклад, археологічні розкопи засвідчили, що хоча київська культура характеризується багатством ювелірних виробів, кераміка – винятково ліпна. Ліпна також властива й роменській культурі, райковецька археологічна культура, що була поширена в той же період на Правобережній Україні, суттєво бідніша за салтівську: переважали маленькі сільські поселення, ліпна кераміка, коштовні речі практично відсутні, не знайдені скарби цього періоду²³. Натомість на землях сіверян, які сусідили із салтівцями, присутня якісна імпортована продукція (наприклад, амфори та прикраси), а місцеве виробництво передбачало більш прогресивні форми, наприклад, керамічні вироби виготовлялися із застосуванням гончарного кола. Так само носії салтівської культури характеризувалися високим рівнем металооброби. Що йшлося про власне виробництво, а не лише імпорт засвідчує розміщення городищ неподалік природних родових сировини для ковальства та металооброби, що стала не спорадичною діяльністю, а самостійною галуззю ремесла²⁴.

Природний кордон у вигляді Дніпра між двома соціокультурними та політико-економічними ареалами – Правобережжя переважно не перебувало під владою Хозарського каганату²⁵, найкраще дає підстави для розважань щодо гіпотези про насильницький характер хозарської влади. Підтвердження цієї гіпотези означало б, що райковецька археологічна культура демонструвала би вищий рівень матеріальної культури (де не було хозар-здирників), ніж поселення лівобережної України (де вони були), однак археологічні дані засвідчують протилежні тенденції. Археологічні культури в тісному контакті із салтівцями запози-

ческий комплекс ранне-средневекового населения Верхнего Салтова // Хазарский альманах. 2004. Т. 2. С. 176.

²³ Пашкевич Г., Горбаненко С. Каталог палеоботанічних матеріалів пам'яток слов'янських культур. Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України. Матеріали та дослідження // Археологія і давня історія України. 2010. Вип. 3. С. 115-117.

²⁴ Печенюк, С. 71, 73.

²⁵ Дяченко Д. Райковецька культура в середньому Подніпров'ї // Археологія і давня історія України. 2021. Вип. 3(40). С. 156.

чували чимало новацій (частина із яких була забутим здобутком попередніх епох), а частина цілком новими. Локальна роменська культура (як і її попередник волинцівська культура), яка в плані матеріального виробництва, поступалася салтівській різноманіттю та якістю, у місцях найтісніших контактів із нею мала ознаки відчутного поступу.

Розкопки городища поблизу села Богородичне (Донецька область) виявили ковальню, майстерню з обробки дерева та шкіри, причому висока якість знарядь праці для землеробства свідчила про розширення нових технологій обробки землі (плужне землеробство, активне застосування тяглової сили тварин) значно ближче до степу (Донецька область), де раніше цього не було через близькість кочових орд²⁶. Поява «агентів» хозарського впливу зовсім не супроводжувалася очікуваною для кочівників поведінкою.

Технологічні удосконалення стосувалися й землеробства. Палеоботанічні дослідження засвідчили використання кількох видів пшениці, зокрема, пшениці голозерної й жита – вирощування яких вимагало удосконалення методів обробітку ґрунту та знарядь праці, на відміну, наприклад, від не надто примхливого ячменю, що не потребував глибокої оранки²⁷. Салтівці використовували залізноплавильне горно оригінальної конструкції, аналогів якого не знаходять західніше Дніпра – територій вільних від хозарського сюзеренітету. Але такий тип горна використовувався у Русів пізніші часи, успадкований від хозарської доби²⁸.

Ковалі виготовляли вироби різної якості, орієнтовані на різних за платоспроможністю споживачів – менш якісне залізо й дорожчі сталеві вироби, застосовували раціональні та новаторські технології виробництва, їм була відома технологія зварювання – поєднання сталі та заліза у пропорціях, які дозволяли заощаджувати дорогий перший матеріал, але отримувати високої якості й надійності сплав, вони вміли чітко дотримуватися температурного режиму при виплавці²⁹. Виокрем-

²⁶ Колода В. Два салтовских комплекса из Государева Яра // Салтова-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження. Збірник наукових праць, присвячених актуальним проблемам салтово- та хозарознавства. Харків: Видавець Савчук О.О., Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини, 2013. Вип. 3. С. 80.

²⁷ Горбаненко С. Палеоботанічні дослідження салтівських пам'яток Лісостепу // Салтова-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження. Збірник наукових праць, присвячених актуальним проблемам салтово- та хозарознавства. Харків: Видавець Савчук О.О., Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини, 2013. Вип. 3. С. 49.

²⁸ Гопак, Сухобоков, С. 63.

²⁹ Гопак, Сухобоков, С. 69-70.

лення в цей період ковальства й металообробки в окреме ремесло, окрему професійну діяльність супроводжувалося із зростанням ринкового обміну. Відбувалася диверсифікація ремісничого виробництва, наприклад, із понад 400 металевих знарядь праці знайдених археологами у селищі Мохнач П (Харківська область), 37,2% – це сільськогосподарські знаряддя, 19,7% – ремісничі. Тож, одна п'ята всіх знарядь припадала на не сільськогосподарську діяльність (металообробку, деревообробку, обробку шкіри та рогів)³⁰. Причому, 47,3% з усіх ремісничих знарядь припадали саме на металообробку (знаряддя для роботи із гарячими металами та слюсарно-ювелірні знаряддя – у ті часи ювелірна справа була складовою металообробки). Тут існувала ковальська майстерня, що працювала на ринок (знайдені заготовки серпів, ножів, шила, свердла, ложкорізи для виготовлення ложок, мисок, дерев'яних черпаків, але не зброї). Здійснювалася робота з кольоровими металами. Виплавка заліза здійснювалася із місцевої сировини – залізної болотняної руди. Ринкова орієнтація однієї галузі стимулювала ринкову орієнтацію іншої. Тут же виготовляли у поселенні жорна у масштабах на продаж із різноманітних матеріалів: пісковик, кварцит, граніт, що вимагало металевих інструментів для шліфування³¹.

Сільськогосподарське виробництво передбачало широке вирощування ячменю як фуражної культури для коней, що було важливо для хозар-вершників³². Населення великого Мохначівського городища (Харківська область), де могло бути одночасно до 100 жител було радше споживачем, аніж виробник сільськогосподарської продукції³³. Натомість великі поселення концентруються на інших видах економічної активності. Ця ж закономірність стосується і Чугуївського городища (Харківська область), яке функціонувало як обмінний, ремісничий центр³⁴. Там не виявлено землеробських знарядь праці, але наявні яма для зберігання збіжжя, а знаряддя праці – винятко-

во ремісничі. Дослідники говорять, із властивою науковим публікаціям обережністю, про становлення «поселень міського типу»³⁵, відзначаючи структурну аналогію із давньогрецьким полісом – сільськогосподарська околиця та ремісничий, неаграрний центр. Поселення салтівської культури складали так звані «гнізда поселень», які мали різну функціональну спеціалізацію: військово-адміністративні осередки, факторії, землеробська околиця, ремісничі центи, що було пов'язано із зростанням поділу праці й появою органічної солідарності сусідських громад. Ціла низка городищ за соціальним критерієм може назватися містами, археологи з'ясували щодо Чугуївського городища як обмінного та ремісничого центру. Це поселення споживало сільськогосподарську продукцію, але не виробляло її. Такі функціонально диференційовані «гнізда поселень» мають визначатися як місто у соціологічному (веберівському) значенні. У соціології існують різні підходи до визначення міста – поселення, де населення не здійснює сільськогосподарської діяльності (за цим критерієм, прийнятим у марксизмі, Чугуївське городище є містом), або поселення, де населення задовольняє свої споживчі потреби завдяки ринковому обміну³⁶, під цим кутом зору – не Чугуївське городище саме собою і не поселення навколо нього, а всі разом вони складають таку собі домодерну «агломерацію», де землероби збувають продукцію, купують ремісничу продукцію, а ремісники сільськогосподарської продукції не виробляють. З емпіричної точки зору можна визначити якусь порогову відстань між поселеннями з одного «міського осередку» чи «гнізда» (наприклад, не більше 5-10 км відстань одне від одного), але на концептуальному рівні це не так принципово. Міські поселення чи поселення міського типу виконували функцію контролю за переправами й водними шляхами (що важливо для збору данини) та безпеки³⁷.

Отже, спостерігаються увиразнення урбанізації в епоху хозарської політико-економічної присутності в лісостеповій зоні України. Поширеними були муровані поселення, рівень фортифікації яких від час відкриття салтівської культури на поч. XX ст. призвів до гіпотези про візантійські запозичення, прямий характер яких ставиться під

³⁰ Колода В. Спеціалізовані знаряддя як відображення рівня ремісничого виробництва на селищі «Мохнач П» у салтівській час // Археологія і давня історія України. 2017. Вип. 1(22). С. 41.

³¹ Там же, С. 42-43, 47-48.

³² Колода В., Горбаненко С. Землеробство салтівської культури (за матеріалами Мохначанського городища) // Vita antiqua. 2009. №7-8. С. 266-267.

³³ Колода, Горбаненко, С. 275.

³⁴ Свистун Г., Горбаненко С. Споживчі аспекти соціально-економічних відносин на прикладі Чугуївського городища салтівського часу // Салтово-маяцька археологічна культура: 110 років від початку вивчення на Харківщині : збірник наукових праць. Харків: Видавець Савчук О. О., Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини. С. 81.

³⁵ Там же, С. 82; Свистун Г. Фортифікація салтівських лісостепових городищ : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.04. Київ, 2019. С. 92.

³⁶ Вебер, С. 913.

³⁷ Свистун Г. Фортифікація салтівських лісостепових городищ : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.04. Київ, 2019. С. 184.

сумнів сучасними дослідниками³⁸. Салтівські поселення мають багато спільних конструктивних рис, що засвідчує наявність єдиною концепції їх зведення часто з дотриманням ключових фортифікаційних правил: не допускати створення сліпих зон, економно вести роботи, зокрема, використовувати залишки оборонних укріплень скіфських часів. Вважається, що застосування каменів у конструкціях валів для попередження їхнього зсуву – слов'яни лісостепу запозичили у салтівських архітекторів³⁹. Це стосується і виробництва цегли. У подальші століття використовувалися й залишки фортифікаційних споруд салтівської культури. Подекуди, вони використовувалися без змін аж мало не пів тисячоліття⁴⁰.

Періодизований розгляд розвитку гончарного ремесла свідчить про його занепад і примітивізацію у V-VII ст., а потому – піднесення, що супроводжувалося поверненням до гончарного кола та появою нових форм декорування⁴¹. На цей час припадає початок хозарського впливу в регіоні. Якісний гончарний посуд чи активна торгівля була властива давньому населенню лісостепу й до хозар, вино та амфори в Криму виготовляли за багато століть до їх появи. Хозари були не винахідниками, а інноваторами – вони не стільки створювали нове, скільки відновлювали, оберігали продуктивні ідеї та технології, знаходили застосування їм за нових умов, перетворюючи ці умови на чинник стимулювання виробництва за рахунок безпечної торгівлі. Політичний сюзеренітет не був одностороннім примусом. Технології землеробства, тваринництва, гончарства, металообробки, будівництва укріплень і знаряддя, необхідні для цього, разом з умінням їх виготовляти й безпечними торговельними шляхами – це те, що носії хозарського впливу *volens nolens* лишали на нових землях.

У контактних зонах слов'янського населення із салтівською культурою у кожній царині господарювання можна знайти засвоєний компонент. На загал, носіям хозарського впливу властивий високий рівень землеробської культури⁴². Низка знарядь праці були привнесені саме завдяки салтівській культурі із Хозарії, де вони зустріча-

ються значно частіше, натомість майже не зустрічаються серед слов'янського населення лісостепу (наральник, провушні мотики, ротаційні жорна, вдосконалені коси)⁴³. Плужне землеробство у салтівців у порівнянні із сіверянами й донськими слов'янами було більш розвиненим⁴⁴. Лісостепове населення запозичило технології землеробства, які дозволяли багаторазове використання землі, у тваринництві, наприклад, розведення та стрижку овець. Водночас, носії салтівської культури, які прийшли з південного регіону з теплішим кліматом, запозичили деякі традиції будівництва та конструювання опалювальних пристроїв у автохтонного населення – домашні печі різних типів замість традиційного відкритого вогнища на долівці, наприклад, склепінчасті печі з глини та/або каменю, піч-кам'янка⁴⁵. Вищевикладене цілком узгоджується із тезою про пограниччя як «зони підвищеної креативності»⁴⁶.

Висока аграрна культура виробництва також стимулювала більш активний перехід до відтворювального господарства. Свідченням зниження ролі привласнення є зниження ваги полювання, яке було периферійним для салтівців, тваринництво стало практично всуціль свійським. Ефективне землеробство сприяло ефективному тваринництву. Удосконалення землеробства призводило до збільшення товарних масштабів тваринництва, адже створювався резерв запасів для вигодовування худоби. Із восьми проаналізованих археологами городищ салтівської культури лісостепової зони, 94% всіх тварин – свійські (ідентифіковані за рештками). В окремих поселеннях (наприклад, поселення Верхній Салтів) частка свійського тваринництва сягала 97,6%⁴⁷. Утримувалися тварини, досвіду розведення яких до того часу у населення лісостепової зони не було – віслюки й верблюди (кістки останнього знайдені у Карнаухівському поселенні салтівської культури, Дніпропетровська область)⁴⁸. Важливо підкреслити, що йшлося

³⁸ Там же, С. 42-43, 134, 51-52.

³⁹ Свистун Г. Фортифікація салтівських лісостепових городищ : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.04. Київ, 2019. С. 156-157, 165-166.

⁴⁰ Наприклад, салтівська цитадель Белгородського городища (РФ) була перебудована від часів хозар лише у XVI ст. Там же, С. 54.

⁴¹ Щербань А. Декор глиняних виробів Лівобережної України від неоліту до середньовіччя. Полтава: АСМІ, 2011. С. 135.

⁴² Колода, Горбаненко, С. 277.

⁴³ Колода, Горбаненко, С. 278. Горбаненко С., Колода В. Сільське господарство на слов'яно-хозарському порубіжжі. К.: Інститут археології НАН України, 2013. С.164-166.

⁴⁴ Колода В., Горбаненко С. Земледельческий комплекс ранне-средневекового населения Верхнего Салтова // Хазарский альманах. 2004. Т. 2. С. 176.

⁴⁵ Колода В. Слов'янські таслов'янізовані опалювальні пристрої // Наукові студії. 2021. Вип. 11. Міграції і новації: у пошуках первинності ідей, речей, людей. С. 273-300.

⁴⁶ Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. К.: Портал, 2021. С. 105.

⁴⁷ Горбаненко С., Колода В. Сільське господарство на слов'яно-хозарському порубіжжі. К.: Інститут археології НАН України, 2013. С. 101.

⁴⁸ Горбаненко С., Колода В. Сільське господарство на слов'яно-хозарському порубіжжі. К.: Інститут археології НАН

не просто про перехід від кочівництва до землеробства, прогресивні технологічні здобутки та навички носії хозарського політичного впливу вміло адаптували під власні потреби та звичаї – потребу забезпечувати воїнів-вершників.

Про те, що вершники не гребували землеробством, або не вважали його соціально несхвальним для себе чи інших, свідчить поліфункціональність серпів – землеробське знаряддя, яке використовували як зброю ближнього бою й яке часто знаходять у похованнях воїнів-вершників на рівні з іншими ритуальними артефактами⁴⁹. Давнім культурам властива віра в перенесення якостей через об'єкт, тому серед них нерідко зустрічаються ритуальні заборони на контакт із соціально несхвальним (людьми чи речами), крайня форма якої – кастова система. Археологічні дані, натомість, свідчать про мирне співіснування салтівців та лісостепових мешканців, відсутність між ними соціальної дистанції. Теза про воїна-вершника, що цурається праці й експлуатує осілого землероба не вкладається у характер взаємодій, який існував у той час. Тваринництво салтівських поселень свідчить про значні масштаби розведення коней. Тобто, освоєння нових технологій і практик відбувалося таким чином, аби адаптувати їх під соціальні потреби вершників. Археозоологічні дослідження показують, що на відміну від слов'янського населення, салтівці не споживали конину – вона, очевидно, була тотемною твариною, але використовували для військових і ритуальних цілей.

Занепад салтівських поселень лісостепу припадає на другу половину X ст.⁵⁰. і, вочевидь, пов'язаний із занепадом самого Хозарського каганату під ударами київських князів і їхніх союзників. Частина алан відселилася ближче до «митрополії» колишнього каганату до Волги чи на Північний Кавказ, а частина лишилася. Сіверяни заселяли території поселень агентів хозарського впливу, які вже звільнили лісисті терени під поля та звели укріплення чи будови⁵¹. Користувалися їхнім «інфраструктурним» спадком.

У термінах веберіанського аналізу політичної ієрархії, можна сказати що хозари радше мали владу, а не здійснювали соціальний контроль

над племенами лісостепу⁵². Соціальний контроль – негативний, це примус і заборона, що підтримуються санкціями, влада, натомість, більш множинна, вона не зводиться до контролю. Підкорення випливало із власних інтересів, що надавало владі позитивного змісту. Слов'ян лісостепу й хозарських, салтівських прибульців не поєднувала єдина система релігійних ритуалів у яких можна було б шукати джерела легітимності влади останніх, не могло йти про «звичку підкорятися», оскільки йшлося про новий контакт, насильство мало відносно обмежене застосування, судячи із археологічних даних. Яким чином забезпечувався порядок? Хозарський «торговельний імперіалізм» створив можливості й навіть раціональну зацікавленість у підпорядкуванні через вигоди від участі в міжнародній торгівлі важливе посередництво в якій забезпечували хозари.

Торгівля була важливим засобом соціального поступу з двох причин: по-перше, через культурну дифузю, яку вона забезпечувала, по-друге, через «творчу деструкцію». Торгівля вимагає аби: 1) виробництво розвивалося (надмірне руйнування інфраструктури й тривалі перерви виробничого циклу не вигідні), 2) забезпечена мінімальна безпека підданих (розміщення гарнізонів на місцях, дорогах), 3) існувала прогнозованість у відносинах, яку забезпечують фіксована податкова система, адаптована до поточних умов виробництва, брати не більше, ніж можуть виробити, брати таким чином, щоб залишався надлишок також у продуцента. Хозари мали сталу та регулярну податкову систему, яка враховувала особливості регіонів та їх населення. Причому, оподаткування була побудоване таким чином, що забезпечувало галузеву спеціалізацію виробництва (хтось платив аграрною продукцією, хтось грошима, хтось хутром упольованих звірів). Народи залежні від хозар «платили, що могли, але платили регулярно»⁵³. Регулярність, а не надмір була ключовою податковою турботою хозар. Іноземні купці – десятину з товару для продажу, а виробники – річну фіксовану данину. Причому, за тогочасними джерелами, податкова система мала «квазіпрогресивний» характер, утримання вершників покладалося на «заможних і багатих» з градацією відповідно до їх майнових можливостей і успіху промислу⁵⁴. Така система давала хозарським пра-

України, 2013. С. 106.

⁴⁹ Горбаненко С., Колода В. Сільське господарство на слов'яно-хозарському порубіжжі. К.: Інститут археології НАН України, 2013. С. 166.

⁵⁰ Бубенок О. Інтеграція аланів у хозарське суспільство у VIII-X ст. // Східний світ. 2006. №2. С. 28.

⁵¹ Горбаненко С., Колода В. Сільське господарство на слов'яно-хозарському порубіжжі. К.: Інститут археології НАН України, 2013. С. 158-159.

⁵² Берґер П., Берґер Б. Влада / пер. з англ. М. Лемика // Незалежний культурологічний часопис І. 2005. №37. С. 56-57.

⁵³ Noonan, P. 213.

⁵⁴ Бубенок О. Інтеграція аланів у хозарське суспільство у VIII-X ст. // Східний світ. 2006. №2. С. 29.

вителям можливість постійно тримати близько 10 000 професійного мобільного війська. Очевидно, що ключову роль в утриманні відігравали ремісники та купці, безпеку промислів і торгу яких і забезпечували ці найманці.

Перехід до осілого способу життя із ефективним землеробством знижував вагу полювання в економіці, але з огляду на те, що шкури деяких тварин цінувалися дуже високо, хозари які дедалі більше відходили від мисливства, оподатковували ними ті племена, які ще відносно активно його практикували для господарських цілей.

Іншими словами, хозари запровадили модель політичної організації, де широкий доступ до торгівлі виконував роль інтегративного чинника. У продуцентів з'являвся додатковий інтерес у господарюванні, яке виходило за межі суто натуральних потреб. Щоби перемогти хозар, руські князі мусили запозичити їхні практики, які демонстрували значно вищу управлінську ефективність. А це означало відмову від некерованого грабежу й насильства як управлінської технології. Київські правителі не мали спершу усталеної податкової системи, збір данини був тотожним грабежу: принагідний і ненормований нічим, окрім здатності його чинити. Це провокувало високу напругу між київськими князями та залежними від них племенами. Фактично, збір данини був перманентним завоюванням. Щойно центральна влада послаблювалася, данники, не маючи зацікавленості у її визнанні, виявляли непослух і їх треба було знову упокорювати, що тягло за собою зростання данини як «пені» за непослух⁵⁵. Кожне таке повстання, ймовірно, збільшувало пеню, яка в свою чергу підвищувала ймовірність повстань у майбутньому. Князь міг ініціювати збір данини у відповідності до невдоволення дружинників. Найкращою ілюстрацією такого типу політики є літописна історія про смерть Ігоря – вирішивши притлумити невдоволення «отроків», він ініціює спонтанний збір данини із древлян, зібравши її, князь повертається до Києва, але дорогою йому спадає на думку, що взяв замало, і повертається. Обурені безсоромним грабежем люди здійснюють повстання й вбивають князя-здирника⁵⁶. Такий тип урядування був ефективним для високомобільних ватаг із харизматичними ватажками – постійна присутність небезпеки у вигляді повстання, лише

консолідувала дружинників, а здатність засобами насильства отримувати матеріальні блага будь-коли й будь-де, легітимувала провід лідера. Заворушення, до яких вдавалися підвладні, були навіть перевагою з такого погляду. Однак, що підходило мобільним ватагам не пасувало стаціонарним державам, управління якими могло дати значно більше ресурсів. Князь Олег⁵⁷, наприклад, залишив данину точно таку ж для сіверян і в'ятичів, яку ті платили хозарам – не збільшував її. Утім, київським князям довелося витрати майже століття на встановлення контролю за сіверянами, які не відразу та неохоче визнавали київську зверхність⁵⁸.

Комутативна рента створювала такий собі домодерний варіант «відкритого» суспільства, де соціальна дія не є суто примусовою, але є й результатом вибору⁵⁹. Перехід у давніх політиях від експропріативної до комутативної ренти був чинником соціального поступу, оскільки створив більш безпечне середовище для людей, водночас, більш сприятливе для праці за рахунок відносно нижчого рівня насильства та більших можливостей отримувати вигоду з плодів своєї праці. У хозарському випадку, за рахунок інтенсивного включення в міжнародну та трансрегіональну торгівлю. Успіх у встановленні влади Києва над іншими слов'янськими племінними князіннями був у значній мірі результатом успішного впровадження таких управлінських зразків, які сприяли виникненню комутативної ренти – такому типу ренти, що з'єднує підданих і владців у спільно-спрямованому інтересі, який впливає із торговельної активності. Це можна назвати проміжною ланкою від порядками закритого й відкритого доступу. Хоча, звісно, держава-рантє лишалася, не йдеться про цілком інклюзивні інститути. Така стратегія «торговельного імперіалізму» передбачала, що рента не просто знімається із виробника, але рантє стає посередником в обміні між різними виробниками. Це первісна базова послуга держави яка лише із збирача данини, перетворюється у посередника для обміну. Ця логіка узгоджується із структурною теорією імперій, де периферії взаємодіють винятково через центр (центром є хозарські факторії та порти)⁶⁰. Взає-

⁵⁷ Там же, С. 14.

⁵⁸ Сухобоков О. Земля незнаема: население бассейна среднего Псла в X-XIII вв. К.: Видавец Олег Філюк, 2016. С. 274.

⁵⁹ У цьому значенні про до модерну «відкритість» говорив Е. Робертсон Додс у стосунку до античних полісів. Робертсон Додс Е. Греки та ірраціональне. Страх свободи / пер. з англ.. З. Кудриної // Незалежний культурологічний часопис І. 2005. №37. С. 123.

⁶⁰ Мотиль О. Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження

⁵⁵ Щойно князь Олег помер, Ігорю довелося знову підкорювати древлян. Він наклав на них ще більше данину, ніж вони платили доти, чим загострював майбутні суперечності. Літопис Руський. К.: Дніпро, 1989. С. 24.

⁵⁶ Літопис Руський. К.: Дніпро, 1989. С. 30.

модія побудована навколо торгівлі при обмеженому застосуванні насильства. Ця посередницька роль хозар особливо посилювалася у період їхнього контролю над Кримом, який історично був для лісостепоного населення України дверима у світ, і знижувалася із втратою контролю за ним.

Руським каганам знадобилося понад століття, аби перехопити ініціативу у каганів хозарських, встановити контроль над територіями, де раніше був хозарський вплив і здійснювалося це не лише за рахунок військової переваги, але й копіювання їхніх ефективних методів урядування. Для інших племен, вони мусили зробити себе, якщо не кращими, то принаймні, не гіршими правителями (як Олег для сіверян і радимичів). Цей процес набув усталеного характеру в часи регентства Ольги, яка парафразом літописця «встановила порядок», започаткувала регулярну та фіксовану систему оподаткування через уповноважених посадовців⁶¹. А велика роль Києва як торгового посередника, роль якого підтримувалася торговими угодами⁶², сприяла інтеграція різних земель через торговельні шляхи. І, вочевидь, Русь отримала економічну вигоду від такої траєкторії розвитку, можливо, навіть більшу за своїх наставників-хозар. Опосередковано на користь інтенсифікації торгівлі свідчить періодизація дирхам – арабських монет, які викону-

вали роль транснаціональної валюти, які віднайдені в Північній Європі в регіонах прилеглих до торгових шляхів, якими користалися хозари: близько 20% дирхам припадають на VIII-IX ст., коли хозари відігравала ключову роль торгівлі, а близько 80% на «русько-булгарське» X-XI ст.⁶³.

Поступово Русь із бандитської ватаги перетворюється у стаціонарну політію з середини X ст.. Політія від погроз чинити насильство переходить до обіцянки захищати від нього. Перехід від одного типу ренти до іншого є переходом від негативної до позитивної влади. Регіони взаємозалежні один від одного мірою їх інтеграції в торговельні шляхи, на відміну від першого, де вони підтримуються лише насильством. Перехід від одного до іншого типів ренти був переходом від харизматичного до традиційного панування (звичка захисту та узвичаєння регулярної данини). Якщо цей захист був відносно ефективним, тоді інвестиція в традицію була раціональним вибором. Можна припустити, що перехід від експропріативної до комутативної ренти міг сформувати передумови для питання про монотеїстичний релігійний вибір як додатковий засіб зміцнення традиційної легітимності. Недаремно, це питання поставало для хозарських та руських еліт в період, коли такий перехід здійснювали їхні політії. Подальші дослідження для оцінки релевантності концепції двох видів ренти, повинні застосувати здобутки історичних, етнографічних та археологічних даних на інших кейсах, а також зосередитися на розробці чіткіших індикаторів обох видів ренти.

/ пр. . з англ. П. Грицака. К.: Критика, 2009. С. 33-35.

⁶¹ Конта Р. Податкова реформа в Київській Русі періоду княжіння Ольги // Етнічна історія народів Європи. 2008. Вип. 24. С. 38-45. Літопис руський. К.: Дніпро, 1989. С.35.

⁶² Видається, що руські торгові угоди із Візантією X ст. були пошуком геополітичної альтернативи тривалому хозарському посередництву в південній торгівлі, що було чинником їхньої могутності.

⁶³ Noonan, P. 235.

References

- Berger P., Berger B. Vlada. Nezaleznyy kulturolohiychny chasopys I. 2005. No37. S. 55-59.
- Bubenok O. Intehratsia alaniv u khozarske suspilstvo u VIII-X st. Skhidny svit. 2006. No2. S. 24-37.
- Diachenko D. Raikovetska kultura v seredniomy Podniprovii. Archeologia i davnia istoria Ukrainy. 2001. No3(40). S.155-168.
- Dubrovsky V., Szyrmer J., Graves III W., Golovakha E., Haran O., Pavlenko R. The Driving Forces for Unwanted Reforms: Lessons from the Ukrainian Transition. Sotsiologia: teoriya, metody, marketynh. 2010. №1. S. 56-72. [in Ukrainian]
- Eisenstadt S. Multiple Modernities. Daedalus. 2000. Vol. 129, №1. P. 1-29.
- Hopak V., Sukhobokov O. Pro saltivske zalizoobrobne remeslo (za materialamy rozkopok D. T. Berezovtsia). Arkheologia. 1978. Vol. 25. S. 60-69.
- Horbanenko S. Paleobotanichni doslidzhennia saltivskych pamiatok Lisostepu. Saltovo-mayatska archeolohichna kultura: problem ta doslidzhennia. Zbirnyk naukovykh prats. Kharkiv: Vydavets Savchuk, 2013. S. 45-51.
- Horbanenko S., Koloda V. Silske gospodarstvo na sloviano-khozarskomu porubizhzhii. Kyiv : Instytut archeolohii NAN Ukrainy, 2013. 236 s.
- Hrytsak Y. Podolaty mynule: hlobalna istoria Ukrainy. Kyiv : Portal, 2021. 432 s.
- Koloda V. Saltovskoe honcharnoie proizvodstvo (po materialam remeslennogo tsentra v urochische Roganina). Stepi Evropy v epochu srednevekovia. T. 2. Donetsk: DNU, 2001. S. 219-232.
- Koloda V., Horbanenko S. Zemledelcheskii kompleks ranne-srednevekovogo naselenia Verchnego Saltova. Khazarskii

almanakh. 2004. T. 2. S. 161-179.

Koloda V. Culturno-khronologicheskaya interpretatsiya Severskogo gorodyscha bliz s. Melovays na Dontse. Drevnosti. 2005. Vyp. 2005. S. 187-195.

Koloda V., Horbanenko S. zemlerobstvo saltivskoi kultury (za materialamy Mokhnachankoho horodyscha). Vita antiqua. 2009. No7-8. S.261-280.

Koloda V., Pashkevych H., Horbanenko S. Zemlerobstvo zhyteliv horodyscha Mokhnach (chasiv saltivskoi kultury). Archeologia. 2009. No2. S. 84-93.

Koloda V. Dva saltovskikh kompleksa iz Hosudareva Yara. Saltovo-mayatska archeolohichna kultura: problem ta doslidzhennia. Zbirnyk naukovykh prats. Kharkiv: Vydavets Savchuk, 2013. S.73-80.

Koloda V. Spetsializovani znariaddia yak vidobrazhennia remisnychoho vyrobnytsva na selyschi Mokhnach P u saltivsky chas. Archeologia I davnia istoria Ukrainy. 2017. No1(22). S. 40-49.

Koloda V. Slovianski ta slovianizovani opaliuvalni prystroi. Naukovi studii. 2021. No11. S. 273-300.

Konta R. Podatkova reforma v Kyivskii Rusi period kniazhinnia Olhi. Etnichna istoria narodiv Evropy. 2008. Vyp. 24. S. 38-45.

Litopys Ruskii. Kyiv : Dnipro, 1989. XVI+591 s.

Lypynsky V. Lysty do bratav khlaborobiv. Wien : Carl Herrmann, 1926. 580 p.

Motyl O. Imperial Ends: the Decay, Collapse and Revival of Empires. Kyiv : Krytyka, 2009. 200 s. [in Ukrainian]

Noonan S. T. Some Observations on the Economy of the Khazar Khaganate. The World of the Khazars: New Perspectives. Leiden: Brill, 2007. P. 207-244.

Pashkevych H., Horbanenko S. Katalog paleobotanichnykh materialiv pamiatok slovianskykh kultur. Kolektsii naukovykh fondiv Instytutu archeolohii NAN Ukrainy. Materialy ta doslidzhennia. Archeologia I davnia istoria Ukrainy. 2010. No3. S. 105-123.

Pecheniuk I. Vyhotovlennia naselenniam saltovo-mayatskoi kultury zbroi blyzhnioho boiu. Skhidnyi svit. 2003. No4. S. 71-79.

Petrov V. Archeologia ta sotsiologia. Formy sotsiologichnykh pobudov archeolohii yak nauky. Rozvidky. T. III. Kyiv : Tempora, 2013. S.1445-1447.

Potosky O. Keramichnyi kompleks chervonohusarivskoho mohylnya saltivskoi kultury. Interpretatsia archeolohichnykh dzerel: zdobutky ta vyklyky. Kyiv : Starodavnyi svit, 2017. S. 101-103.

Pyimak V. Terytorialna struktura mezhyrichcha serednoi Desny I cerednoi Vorskly VIII-p. IX st. Sumy: Archeolohichny tsenr Livoberezhzhia, 1994. 75 s.

Pyimak V. Doslidzhennia romensko-davnioruskych pamiatok na shliachu iz Chernohova u Tmutorokan. Archeologia. 2006. S. 65-72.

Robertson Dodds E. The Greeks and the Irrational. The Fear of Freedom. Nezalezhnyi kulturolozhichnyi chasopys I. 2005. No37. S.112-127. [in Ukrainian]

Scherban A. Dekor hlynianych vurobiv Livoberezhnoi Ukrainy vid neolitu do serednovitchthcia. Poltava : ACMI, 2011. 247 s.

Sukhobokov O. Dniprovske lisostepove Livoberezhia u VIII-XIII st. Kyiv : Naukova dumka, 1992. 216 s.

Sukhobokov O. Zemlia neznaema: nasekenie basseina srednego Psla v X-XIII vv. Kyiv: Vydavets Oleh Philiuk, 2016. 376 s.

Svystun H. Transformatsia pohliadiv na sotsialnu ta stratehichnu rol lisostepovykh horodysch saltovo-mayatskoi kultury. Problemy ta mozhlyvi shliahy vyrishennia. Saltovo-mayatska archeolohichna kultura: 110 vid pochatku vyvchennia na Kharkivschuni : zbirnyk naukovykh prats. Kharkiv: Vydavets Savchuk, Kharkivsky nauko-metodychny tsenr okhorony kulturnoi spadschyny, 2011. S.62-74.

Svystun H., Horbanenko S. Spozhyvcni aspekty sotsialno-ekonomichnykh vidnosyn na prykladi Chuhiivskoho horodyscha saltivskoho chasu. Problemy ta mozhlyvi shliahy vyrishennia. Saltovo-mayatska archeolohichna kultura: 110 vid pochatku vyvchennia na Kharkivschuni : zbirnyk naukovykh prats. Kharkiv: Vydavets Savchuk, Kharkivsky nauko-metodychny tsenr okhorony kulturnoi spadschyny, 2011. S. 75-86.

Svystun H. Fortyfikatsia saltivskykh lisostepovykh horodysch : dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.04. Kyiv, 2019. 322 s.

Tilly C. War Making and State Making as Organized Crime // Bringing the State Back In. Cambridge: Cambridge University Press, 1985. – P. 169-184.

Weber M. Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriss der verstehenden Soziologie. Kyiv : Vsesvit, 2012. 1112 S. [in Ukrainian]

Zhivkov B. Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries. Leiden: Brill, 2015. 335 p.